

Dammträsket sedd från hålldammen. Ollhugget och Kauhaholmarna skymtar i fjärran.
Foto. Bertil Holmlund

Röukas och Keskis träsk, reglerade sjöar sedan 1700-talets början

När man i slutet av 1600-talet sökte en lämplig plats för ett nytt järnbruk i Österbotten, var det tillgången till vattenkraft som till största delen avgjorde var bruket skulle uppföras. Kimo å fick sitt vatten från tre sjöar, Röukas, Keskis och Kaurajärvi träskan och om man byggde en hålldamm vid utloppet från Röukas träsk, kunde vattenflödet i Kimo å effektivt regleras efter rådande behov. Kimo å hade dessutom flera forsar som kunde utnyttjas för att driva brukets anläggningar.

I de övriga åarna i landskapet fanns inte samma goda förutsättningar att kunna reglera vattenflödet som i Kimo å för att de saknade lämpliga sjöar som kunde användas till vattenmagasin.

Man valde bl.a. på grund av ovannämnda omständigheter att bygga det nya järnbruket

invid Kimo å i Kimo by. Bruksägarna fick sitt Privilegiebrev daterat den 5 maj 1703 som gav dem rätt att bygga och driva det nya järnbruket samt dämna upp Röukas, Keskis och Kaurajärvi träskan för att säkerställa brukets behov av vattenkraft.

Träskan före järnbrukets tid

Den sjö som låg längst söderut i Kimo åsystem var Kaurajärvi träsk. Vattnet rann därifrån i en ca 2 km lång bäck norrut till Keskis träsk. Från Keskis träsk rann vattnet vidare norrut i en ca 3,5 km lång bäck till den tredje sjön, Röukas träsk. Bäckan mellan Keskis och Röukasträskan hade två tillflöden: Agnisbäcken som ledde vattnet från Agnisträsket (torrlades omkring förra sekelskiftet) och Brännarsbäcken som fick sitt vatten från Sammusjärvi.

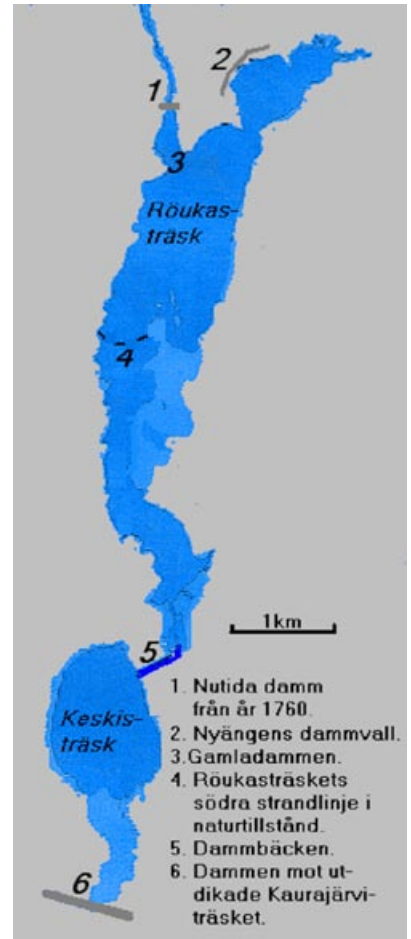

En karta från äldre tider som i grova drag visar hur Kimo åsystem såg ut i naturtillstånd före järnbrukets och hålldammarnas tid. Kartan har kopierats från Kimo Bruks arkivmaterial.

Röukasträsket hade ytterligare ett mer betydande tillflöde i Komossabäcken som mynnar ut i träskets nordöstra del i Komossa.

Där det nutida Dammräsket ansluter till det egentliga Röukasträsket började Kimo å sitt lopp ner mot havet. Dammräsket fanns nämligen inte när Röukasträsket var i naturtillstånd. Vid mycket lågt vattenstånd i Röukasträsket kan man även i nutid tydligt se den ursprungliga åfåran på Dammräskets botten.

När Kaurajärvi, Keskis och Röukas träsk var i naturtillstånd, före järnbrukets tid, var vattenföringen i Kimo å ganska ojämn, liksom de övriga vattendragen i landskapet. Under regn-

Karta över de nutida Røykästräsk och Keskisträsk.

1. Nutida damm från år 1760.
2. Nyängens dammvall.
3. Gamladammen.
4. Røykästräskets södra strandlinje i naturtillstånd.
5. Dammbäcken.
6. Dammen mot utdikade Kaurajärvi-träsket.

fattiga somrar kunde ån vara praktiskt taget torrlagd, likaså i flera månader under kalla vintrar. Enligt syneprotokollet från den undersökning som gjordes för att utröna om ett nytt järnbruk kunde anläggas i Kimo, kan man utläsa att de vattenkvarnar som då fanns i Kimo å ofta inte kunde användas p.g.a. alltför liten vattenföring. Denna syneförrättning gjordes av Daniel Johansson Starman den 29–30 juli 1701. Enligt Starman skulle kvarnarna i ån få mera vatten om en hålldamm uppfördes vid utloppet från Røykästräsk.

De första hålldammarna

Efter grundandet av Kimo Järnbruk inleddes arbetet med att bygga smedjor och övriga anläggningar som behövdes för bruksdriften. Hålldammen vid Rökas träsk byggdes också vid denna tid. Exakt vilket år dammen byggdes är svårt att bestämma, eftersom byggandet av bruket gick rätt trögt till en början.

Starman föreslog enligt syneprotokollet två platser där hålldammen kunde uppföras. Den ena var där Rökas träsk, i naturtillstånd, mynnar ut i Kimo å och den andra vid Lillforsen, ca 540 m nedströms, på den plats där den nuvarande dammen finns från 1760. Starman föreslog ytterligare att Kimo å vid utloppet från träsket skulle grävas ca 1 aln (ca 60 cm) djupare på en sträcka av ca 10 famnar (ca 18 m) och vid Lillforsen "rensa och uppgräva" ån på en 12 å 15 famnars sträcka (ca 22 å 27 meter). Starman ansåg att ån även "litet borde rensas" vid Baggas bys kvarn. Orsaken till att Starman föreslog dessa åtgärder var den, att från utloppet vid Rökas träsk fram till kvarnstället i Baggas, är fallhöjden i Kimo å obefintlig. Därför var det av stor vikt att få bort allt som kunde försvåra vattenflödet i ån på detta avsnitt.

Privilegiebrevet per den 5 maj 1703 gav bruket rätt att uppföra en hålldamm vid utloppet från Rökas träsk med en höjd av 3 till 4 alnar (1,8 till 2,4 m) och 10 till 12 famnar (18 till 22 m) lång. Bruket fick m.a.o. redan från första början rätt att dämna upp träskan t.o.m. högre än den högsta tillåtna dämningshöjden som gäller i dag. Dämningrätten utnyttjades inte fullt ut, dammen blev bara ca 1 aln (60 cm) hög. Detta kan man uttolka från de tings- och syneprotokoll från 1700- och 1800-talen där uppdamningen av träskan har avhandlats. En förklaring till att dammen inte byggdes högre, kan vara att det inte var så lätt att på detta ställe bygga en stabil dammvall som skulle ha blivit ca 150 m lång och ställvis över 2 m hög.

Den magasineringsvolym som man fick med denna låga damm, räckte inte till för det behov av vatten som behövdes för att driva brukets anläggningar. Dessutom var lågvattennivå-

erna i Keskis och Kaurajärvi träskan högre än den dåtida nivån i det uppdämda Rökusträsket, vilket innebar att man inte kunde använda dessa båda träsk som vattenmagasin enbart med denna damm. Därför byggdes även en hålldamm vid utloppet från Keskis träsk för att också kunna utnyttja Keskis och Kaurajärvi träskan som vattenreservoarer. Uppdamningarna av träskan ledde förstås till stridigheter mellan bruket och de bönder som fick sina marker översvämmade. Åtskilliga tings- och syneprotokoll vittnar om den saken. Exempelvis öppnades Keskisdammen år 1725 egenmäktigt av markägare som hade fått sina ångar dränkta av det uppdämda vattnet. Detta ger en fingervisning om hur allvarlig konflikten mellan bönderna och bruket var på den tiden. För att vattenföringen i ån skulle räcka till för en möjligast kontinuerlig drift av hammarsmedjorna, måste man kunna samla upp och spara allt vatten som snösmältningen om våarna gav, likaså när det fallit mycket regn. Med en så låg uppdamning av Rökusträsket kunde endast en mindre del av tillflödena tas tillvara, en alltför stor del måste ohjälpligt släppas igenom dammen till ingen nytta. Dammen vid utloppet från Keskisträsket gjorde det möjligt att även magasinera vatten i Keskis och Kaurajärvi träskan, vilket avsevärt förbättrade magasineringskapaciteten. Behovet att kunna magasinera mera vatten i träskan var därför stort, vilket innebar att dessa båda dammar i sinom tid kom att ersättas med endast en damm, tillräckligt hög för att möjliggöra en effektivare uppdamning av alla tre träskan. Platsen där den första dammen fanns vid utloppet till Kimo å (i nutid under vatten), kallas ännu i dag för "Gambädamin" (Gamla dammen). Inga lämningar finns numera kvar av den hålldamm som en gång funnits i bäcken vid utloppet från Keskis träsk.

1732 års hålldamm

För att få en effektivare uppdamning av Rökas, Keskis och Kaurajärvi träskan byggdes år 1732 en ny hålldamm som var tillräckligt hög

Flygbild över norra delen av Rökas träsk. Längst ner till höger syns en del av Nysvedin. Ung. mitt i bild Dammträsket och Kimo å. Uppe i högra delen av bilden syns Nyängen med dammvallen och i övre högra hörnet syns Komossaträsket. Foto. 21 juni 2004 Bertil Holmlund. Pilot Lasse Sillanpää.

Flygbild över norra delen av Rökusträsket. Uppe till höger syns en del av Nysvedin och uppe till vänster syns Auras och Seuraranta lägerområde. Dammträsket, hålldammen och Kimo å är väl synliga på bilden. Foto. 21 juni 2004 Bertil Holmlund. Pilot Lasse Sillanpää

för att kunna dämna upp dessa tre träsk med endast denna damm. Dammen uppfördes vid Lillforsen ca 540 m nedströms från den gamla dammen i Kimo å. På denna plats var åstränderna högre och smalare än på den gamla dammplatsen vilket innebar att dammen blev mera stabil.

Enligt protokoll per den 14 januari 1752 vid en inspektion av Kimo Bruk, verkställd av Magnus Linder, kan man utläsa följande beträffande den nya hålldammen: *"At den uti före Högt bemålte Resolution af den 3 Martii 1735 omförmålte Hålldamm blifvit flyttad 906 alnar eller 302 famnar längre ned ifrån åmynningen af Röukas Träsk och till 11 kvarter för högd, därtill förmenar Bruket sig så mycket skieligare varit befogad, som sielfva grunden på det stället den nu står är stadigare, jordmånens högd beqvämligare till damfästen och stället är brukets egna Skatte ägor."*

Enligt Linders protokoll kan man konstatera, att man med denna damm kunde dämna upp träskan till samma höjd som i nutid och de fick följaktligen samma utsträckning som de har ännu i dag. Bäckan mellan Röukas och Keskis träskan blev helt under vatten i det förstörade Röukasträsket, som nu nådde ända fram till Keskis. De båda träskan, blev förenade till ett när vattnet stod högt i träskan. I Kaurjärviträsket höjdes även högvattennivån när träskan var fyllda till maximal nivå. Hålldammen vid utloppet ur Keskis träsket kunde avlägsnas som obehövlig. Följande utdrag ur Linders protokoll av år 1752, antyder om att Keskisdammen kan ha borttagits samtidigt som dammen byggdes vid Lillforsen: *"har ock tillräckeligt Vatn utur öfverliggande Sammåle Mässen, Agnisbäck Käskis och Chaurijärfvi Träsk, som alla inflyta i Hålldamms Träsket Röukas"*. Följande citat ur ett annat syneprotokoll daterat 16 och 17 november 1852 bekräftar att dammen varit avlägsnad i långa tider: *"Härå begåfvo sig Synemännen till det ställe emellan Keskis och Röukas träsk, hvarest den genom ofvanberörde Nådiga Utslag bortdömda Hålldamm varit anlagd och befunno densamma redan för länge tid sedan*

förstörd samt dessa sjöar förenade genom en circa famns bred canal med pålvirke å ömsesidor".

Den högre uppdamningen av träskan ledde givetvis till att konflikterna mellan bruket och de som fick sina marker översvämmade blev intensivare. Bruket anklagades för att ha uppfört den nya dammen utan tillstånd och ansågs följaktligen vara olaglig. Detta ledde till en hel del rättsprocesser, som år 1734 resulterade i att länsmannen beordrades släppa ut vattnet från träskan genom att öppna dammen.

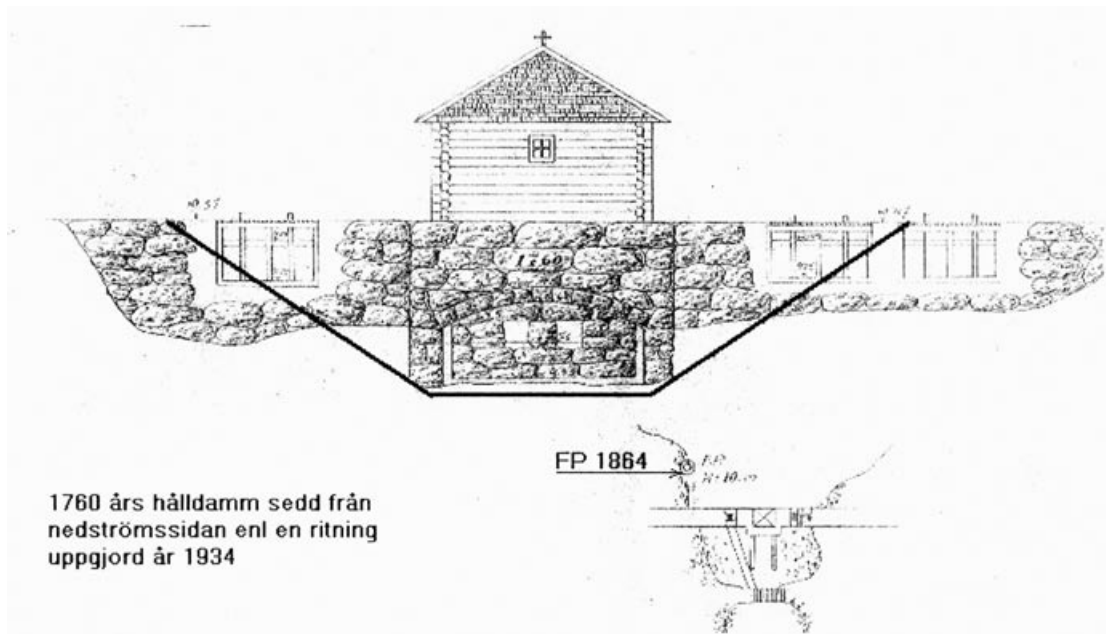
Bruket nödgades tillskansa sig rätten att dämna upp vattnet på de översvämmade markerna, vilket ledde till att de flesta av de berörda hemmanen kom att tillhöra Kimo Bruk. Bruket lyckades alltså förvärva dämmningsrätten över de översvämmade markerna runt träskan och fick därmed dammen förklarad laglig år 1755. Hade bruket inte fått sin dämmningsrätt, skulle det sannolikt ha tvingats till stora nedskärningar eller t.o.m. att helt upphöra med verksamheten. Dammen bestod av trävirke och fyllnadsjord, vilket gjorde att dammens skick med tiden blev sämre. År 1760 efter att ha varit 28 år i användning, revs den gamla dammen för att ge plats åt en ny och avsevärt stabilare damm.

1760 års hålldamm

Vid Lillforsen på samma plats där dammen av år 1732 stått, byggdes år 1760 en ny hålldamm helt i gråsten. Endast dammluckorna, dammbroarna med mera var av trä. Ovanpå dammen uppfördes ett timrat hus, kallat "Damahusi" (Dammhuset). Inne i detta hus manövreras de dammluckor som reglerar vattenflödet till Kimo å. På vardera sidan om dammhuset gjordes utskovsluckor som man öppnade när över-skottsvatten skulle tappas ut från träskan.

Den här dammen byggdes så stabil att den står kvar ännu i dag och är fortfarande i användning.

Dämmningshöjden blev densamma i träskan som den varit med den förra dammen, detta bekräftas av uppgifter ur bl.a. Linders inspektionsprotokoll 14 januari 1752. Träskan kunde helt enkelt inte däckas högre av den orsaken,

1760 års hålldamm sedd från nedströmssidan enl en ritning uppgjord år 1934

1760 års hålldamm sedd från nedströmssidan enl. en ritning som finns med i en plan som uppgjordes år 1934 i avsikt att sänka Röukas- och Keskis träsk. Den planerade tvärsnittet av den fördjupade Kimo å har inritats med kraftigare linjer. Dammen hade blivit utplånad om projektet hade förverkligats.

att vattnet då skulle ha runnit från Röukasträsket över till Kimo å där den nutida Nyängen finns ca 600 m österom hålldammen. Detta framgår även i protokollet från inspektionen den 16 och 17 november 1852 enligt följande utdrag: "men i anseende dertill att träskets stränder på ett visst ställe emellan dammen och Haapa hemman äro låga, så kan vattnet icke upptagas till hela dammens höjd".

Klagomålen angående uppdämningen av träsket fortsatte och bruket beskylldes igen för att uppdämningen av träsket blivit ännu högre och som resulterade i nya undersökningar och tingsrättsbehandlingar. Ett utdrag ur Anteckningar rörande Brännars hemman där uppdämningen är omnämnd är av intresse i detta sammanhang. Ur tingsprotokoll i landsarkivet oktober 1783: "Synemännen har ej kunnat utreda om dammen av år 1760 blivit byggd högre. Stränderna där den gamla dammen stod lika höga som där den nya hwilken funnits vara tre alnar hög på båda sidorna om dammen och

vattnet i träsket uppdämmas till två alnars högd, samt om vårtiderna efter kärändenes påstående ända till tre alnars högd, som dock af svaranden blifvit bestridet".

Den högsta tillåtna uppdämningen av träsket, fastställdes slutgiltigt först den 20 och 21

Fixpunkten inhuggen i en jordfast sten ovan dammen på östra stranden. Foto. Bertil Holmlund.

juni 1865 i Häradsrätten och i tingsprotokollets utlåtande beskrivs uppdämningshöjden enligt följande citat: *"Icke får höjas mera, än att vattnet bibehålles i träsket högst till den af Kapten von Willebrand i en fast sten ofvanför östra delen af dammen inhuggna fixpunkt"*. Denna fixpunkt, från år 1864, finns ännu i dag där den en gång blev inhuggen. Den markerar fortfarande den högsta lagliga uppdämningshöjden som gäller för Röukas och Keskis träsket och är 224 cm över den lägsta möjliga nivån i naturtillstånd vid hålldammen och motsvarar ca 37 meters höjd över nuvarande havsnivån. Fixpunkten har texten FP ovanför en ring och under ringen årtalet 1864. Fixpunkten, markerade även den dåtida högsta möjliga uppdämningshöjden i träsket; steg vattnet högre började vatten rinna från träsket över Nyängen till Kimo å. När vattnet är uppdämt till högsta nivån är vattentäntan i träsket ca 684 ha.

År 1926 byggde man om utskoven varvid de gamla träbroarna över utskovsöppningarna ersattes samtidigt med broar av kilade stenar. Även regleringsluckorna inne i dammhuset ombyggdes så att de blev lättare att hantera. Vid det östra utskovet byggdes en flottningsränna som gjorde det möjligt att få timret igenom dammen för vidare flottning nerströms i ån. Flottningsrännan revs på 1950-talet, den var då så pass murken att den inte mera gick att använda. Något behov av att bygga en ny ränna fanns inte mera, då virkesflottningen i Kimo å redan hade upphört.

Dammen sköttes och övervakades av en dammvakt som bodde i en stuga nära dammen. Det hörde till vanligheten att vatten skulle släppas på mitt i natten och detta kunde speciellt under den mörka årstiden vara besvärligt. Samtidigt som dammen ombyggdes 1926, konstruerade man därför en vajerspelanordning mellan dammhuset och vaktstugan som gjorde det möjligt för dammvakten att manövrera en av dammluckorna medels en vevanordning inifrån stugan. Detta underlättade dammvaktens arbete avsevärt, då det nästan alltid var mellan kl. 1.30 och 3.30 på natten som luckan skulle

öppnas så vattnet skulle hinna fram till bruket när turbinerna på morgonen skulle sättas i gång. Vattnet i Kimo å har dygnsreglerats fram till mitten av 1980-talet så att vatten släppts från dammen ca 10–16 timmar/dygn 6 dagar/vecka.

År 1971 ersattes vajerspelet med ett automatiserat eldrivet spel, som innebar att dammvakten i fortsättningen fick sova lugnt om nätterna.

Utdikningen av Kaurajärvi träsk

På 1850-talet började de som ägde jord vid Kaurajärviträsket arbeta på att få det ca 81 ha stora träsket och de ca 500 ha stora vattensjuka områdena runt träsket torrlagda. Tillståndet till torrlägningsföretaget drog ut på tiden för Kimo Bruk hävdade att vattnet från träsket behövdes för brukets behov. Det blev en hel del processande mellan parterna som till sist ledde till att markägarna fick tillstånd att påbörja sitt torrlägningsföretag. Enligt dåtida förhållanden var detta ett stort projekt, en ca 3,5 km lång och 5 m djup kanal skulle grävas från träsket till Kalomkanalen som sedan ledde vattnet från träsket vidare till Vörå å. Dessutom skulle en damm byggas mellan Keskis- och Kaurajärviträsket för att avskilja Kaurajärviträsket från Kimo åsystem. Dikningsarbetet påbörjades 1885 och pågick ända till 1901 då projektet blev slutgranskat och godkänt.

År 1893 byggdes dammen som skulle förhindra att vatten rann "bakvägen" från Keskis träsk till det utdikade Kaurajärviträsket. Detta innebar också att Kimo Bruk gick miste om den nederbörd som föll på ett ca 10 kvadratkilometer stort område söderom dammen, som nu i stället blev överfört till Vörå ås nederbördsområde. Förlusten var inte så stor, för det nederbördsområde som fanns kvar till Röukas och Keski träsket var ca 80 kvadratkilometer. Enligt uppgifter från syneprotokollet från 16 och 17 november 1852 framgår också att bäcken mellan Kaurajärvi och Keski träsket var rätt kraftigt igenväxt och uppfyllt med pålar och ris, vilket innebar att träskets funktion

Kaurajärvidadammen söderom Keskis träsk. Åkern är på södra sidan av dammen och vattnet på denna åker kommer, via diken och kanaler, småningom att rinna till Vörå å där vattnet sedan strömmar vidare ner mot havet. Området norr om dammen hör till Kimo ås nederbördsområde. Foto. Bertil Holmlund.

som vattenmagasin inte kunde ha någon avgörande betydelse.

Dammen byggdes tvärs över bäcken halvvägs mellan de båda träsken. Dammen består av en ca 500 m lång, 4 m bred och 1–1,5 m hög jordvall. Där dammen korsade bäcken, ersattes jorden under dammen med lera till 1,5 meters djup och inne i dammvallen byggdes en ca 60 m lång dubbel damm av spontade plankor förstärkta med pålar och stockar. Det ca 1 m breda utrymmet mellan plankväggarna fylldes med lera. Dammen förstärktes vidare längre utåt åt båda hållen med en enkel ca 60 m lång plankdamm. Totalt blev dammen förstärkt med plankor på en ca 180 m lång del av dammkroppen.

Dammen finns kvar i originalskick ännu i dag, likaså träkonstruktionen inne i dammkroppen. I dag är det ca 1 km mellan dammen och Keskisträskets södra strand, en mosse har bildats i detta område efter att dammen byggdes.

Under 1960- och 1970-talen har rätt betydande områden som gränsar till Keskisträskets sydvästra och sydöstra stränder utdikats till Kaurajärvisidan, varför ytterligare dammvallar har tillkommit för att förhindra att vatten rinner från träsket till torrlägningsdikena.

Nyängens dammvall

Österom Kimo å vid norra stranden av Rökas-träsket fanns en mosse som omkring år 1924 uppodlades till åkermark och kom att kallas Nyängen. När vattnet stod högt i träsket steg vattnet över området och kunde t.o.m. börja rinna den vägen över till Kimo å. För att kunna bruka området måste ett utfallsdike grävas längs träskets strand och för att hålla träskvattnet borta, anlades en ca 600 m lång jordvall mellan utfallsdiket och träsket. För att få bort vattnet från den nyuppodlade åkern grävdes utfallsdiket ut till Kimo å. Det har inträffat några gånger att vattnet från träsket brutit igenom dammvallen, men inga allvarligare tillbud

har inträffat. När man under årens lopp rensat diket har man lagt jorden ovanpå dammvallen. Detta har gjort att vallen har blivit allt högre och stabilare och några läckor uppstår inte alls numera.

Dambäcken, kanalen mellan träsken

I naturtillstånd rinner vattnet från Keskisträsket till Röukasträsket i en bäck som är ca 3,5 km lång. När vattenytan i Röukasträsket är ungefär 85 cm under maxnivån är bäcken helt under vatten och vattnet står då på samma nivå i båda träsken. Detta gäller sedan Dambäcken i början av 1950-talet muddrades från utloppet från Keskisträsket in i Röukasträsket på ett ca 400 m långt avsnitt. Man kan anta att bäcken före muddringen var grundare och lägsta vattenytan i Keskisträsket låg då på en högre nivå. Ett intressant fenomen kan man studera i Dambäcken: När vattnet stiger i träsken, strömmar vattnet "baklänges" från Röukasträsket in i Keskisträsket. När vattennivåerna är lika höga i båda träsken så upphör vattenströmningen helt och när vattnet sjunker så rinner vattnet "åt rätt håll" från Keskisträsket tillbaka till Röukasträsket.

När man studerar historien om dessa träsk, med alla de problem och bekymmer

som berörda parter fått ta del av, kan man bara förundra sig över att dammen från 1760 fortfarande står kvar och fortsättningvis är i användning. Den här dammen, är en av de äldsta ibrukvarande dammar som ännu finns kvar i landet. Den är praktiskt taget i sitt ursprungliga utförande. På många andra bruksorter har motsvarande dammanläggningar för många årtionden sedan rivits eller ersatts med dammar av modernare slag. Därför är det av största vikt att den här dammen bevaras för framtida generationer.

BERTIL HOLMLUND

Skriftligt källmaterial:

Kimo Bruks arkiv, KWH-koncernen Ab:s arkiv, Oravais.

Kimo Bruks o Oravais Masugns Historia av Helmer Tegengren.

Vörå Sockens Historia

Personer som bistått med muntlig information och annan hjälp:

Holger Wester

Oskar Bergman

Alfons Snickars

Ett stort tack för er hjälp.

Flygbild av Röukasträsket sett söderifrån. Ung. mitt i bild Kauhaholmarna. Uppe i bild syns Nysvedin, Dammträsket, hålldammen, Kimo å, Nyängen och Komossa träsket. Till höger, Auras och Olhugget. Foto: 21 juni 2004, Bertil Holmlund. Pilot Lasse Sillanpää.

